

УДК 81'373.7:811.112.2

РОЗШИРЕННЯ ЯК ОДИН ІЗ ШЛЯХІВ СЕМАНТИЧНОГО РОЗВИТКУ ФО-СТЕРЕОТИПІВ

Орел І. І.

У статті розглядаються інтралінгвальні чинники зміни семантики фразеологічних одиниць, які вербалізують стереотипи. Увагу зосереджено на розширенні фразеологічного значення. Описані мовні шляхи зміни значення. Зазначені відомі зміни на рівні семем, які реалізуються шляхом редукції певних ознак інтенціонального змісту. Виявлено новий спосіб генералізації значення, реалізація якого відбувається через збільшення кількості семем, що сприяє розширенню екстенціоналу.

Ключові слова: стереотипи, фразеологічні одиниці, семантичні зміни, розширення (генералізація) значення, семема.

В статье описаны интралингвальные причины изменения семантики фразеологических единиц, представленных стереотипами. В фокусе исследования находится генерализация фразеологического значения. Указаны языковые аспекты изменения значения. Проведен анализ описанных ранее путей изменения семантики на уровне семем, которые реализуются путем редукции некоторых признаков интенционального содержания. Определен новый способ генерализации значения, который реализуется путем увеличения количества семем, что способствует расширению экстенционала.

Ключевые слова: стереотип, фразеологические единицы, семантические изменения, расширение (генерализация) значения, семема.

The article deals with intralinguistic factors of alteration of phraseological unit's semantics which verbalize stereotypes. The attention is focused on phraseological meaning extension. The linguistic ways of alteration of meaning are described. The known alterations at the level of sememes which are implemented through reducing of certain features of intentional contents are indicated. The new way of generalization of meaning, implementing of which is taking place with increasing of sememes number which promotes extensional extension.

Key words: stereotypes, phraseological units, semantical alterations, extension (generalization) of meaning, sememe.

Дослідження типів зміни значення, їх класифікація належать до найважливіших завдань семасіології. Серед відомих класифікацій типів семантичних змін виокремлюються логічна Г. Пауля і психологічна В. Вундта. Логічне членування типів зміни значення виникло у кінці XIX ст. і базується на кількісних порівняннях значень до і після зміни семантики одиниці мови [9, с. 74]. Психологічна класифікація базується на асоціаціях. В. Вундт стверджував, що найважливішу роль у зміні значення одиниці мови відіграють асоціації [12, с. 570]. Він зводить всі види зміни значень до “загальних асоціативних законів” [12, с. 622]. Ф. де Соссюр трактував зміну значення як зрушення між означуваним і означувальним [4, с. 98].

У сучасній лінгвістиці описані умови, за яких відбуваються зміни в семантиці мовних знаків. У семасіології більш ґрунтовно вивчені різні зв'язки та взаємодії між змінами об'єктів і явищ позамовної дійсності. Увагу зосереджено на позамовних чинниках, які впливають на значення [1, с. 64]. У сучасному мовознавстві відсутні ґрунтовні дослідження щодо суто мовних процесів, які відбуваються у ході зміни семантики. Цей аспект привернув увагу науковців у межах системної лінгвістики, де слово розглядалося як елемент лексико-семантичної системи мови. Тоді вперше були простудійовані типи зміни значень, описана техніка зміни семантики, виявлені семантичні процеси, які призводили до розвитку нових сем, тобто нових лексико-семантичних варіантів у структурі значення лексеми [10].

Значенням називають психічний аспект, який завжди присутній у мові. На думку Л. С. Виготського, слово як елемент культури має незалежне від суб'єкта буття. Оскільки за кожним словом "б'ється океан історії народу", то, на думку дослідника, у єдиному понятті мовної реакції поєдналися соціальне (комунікативне), смислове та історико-культурне [2]. Указані складові зазнають змін, тому що пов'язані з позамовною дійсністю, яка є динамічною. Це викликає певні зміни у значенні одиниць мови, оскільки екстра- та інтралінгвальні чинники взаємодіють між собою у семантичних процесах.

Загально визнано, що семантичні зміни, у результаті яких слово набуває нових значень, можуть бути представлені трьома типами: звуженням, розширенням і переосмисленням чи зсувом [9, с. 74-80]. У лексикології, крім зазначених зрушень, виокремлюють також поліпшення чи погіршення значення слова [10]. Як засвідчує огляд вітчизняних і зарубіжних лінгвістичних досліджень [3; 8] мовна природа семантичних змін ФО-стереотипів окреслена не чітко, що й зумовлює **актуальність** пропонованої розвідки. У нашому дослідженні зосередимося на інтралінгвальних процесах, які зумовлюють розширення значень ФО-стереотипів у німецькій мові.

Відомо, що зміна значення пов'язана із когнітивними процесами носіїв мови, які супроводжують процес пізнання. На думку А. Бланк основою будь-якої зміни значення є низка мисленнєвих процесів, які ґрунтуються на переплетінні асоціацій за суміжністю і подібністю [6, с. 40.]. Серед мовних та позамовних причин зміни значення дослідники виокремлюють: суспільний розвиток із усіма можливими аспектами, що сприяє утворенню нових понять, які потребують номінації; появу нових денотатів (об'єктів, концептів), [5] які теж вимагають називання; перехід одиниць мови із загальноживаної лексики до вузькоспеціалізованої (спеціалізація) та навпаки (генералізація); потреба в удосконаленні мовленнєвої діяльності (необхідність в увиразненні, підсиленні значення, афекті, пом'якшенні вислову чи створенні евфемізмів) [10]. Як бачимо, зміна у семантиці одиниць мови відбувається як у кількісному так і у якісному (покращення, погіршення значення) аспектах.

Розширення значення передбачає збільшення номінативних можливостей одиниць мови у результаті змін на семному рівні. Зазначений тип семантичних зрушень визначає розвиток значення від конкретного до абстрактного, від одиничного до загального. Д. Нюблінг вказує, що розширення значення відбувається у результаті "демонтажу однієї чи декількох семантичних ознак", що й сприяє розширенню номінативних можливостей мовного знаку [7, с. 210].

Подібне бачення процесу зміни значення описує А. Бланк. Дослідник розглядає розширення значення як збільшення екстенціоналу – сукупності об'єктів, які можуть іменуватися указаною одиницею мови, пов'язаною із позначальними можливостями мовного знаку. Це відбувається через редукацію однієї / декількох семем, що корелюють із дистинктивними (диференційними) ознаками. У результаті редукації семем зменшується інтенціональний зміст (сукупність всіх можливих мислимих ознак позначуваного поняття) [6, с. 192]. Через це інтенціональний зміст мовного знаку наближається до іншого денотату. Ми розуміємо цей процес як розширення екстенціоналу – від конкретного до абстрактного. На матеріалі стереотипів такий розвиток є найбільш очевидним. Наприклад, назва національності у складі ФО використовується як стереотипне уявлення про усіх представників народу: *Slawiner sein* – (розм., зневажл.) *бути нечесним / злодієм*; *tatarische Nachricht* – (розм.) *неприємна новина*; *chinesische Hoflichkeiten* – (розм., жарт.) *китайські церемонії* тощо.

У ході проведеного нами аналізу стереотипів, вербалізованих ФО, встановлено, що окрім редукації однієї чи декількох семем, пов'язаних із дистинктивними ознаками, відбувається також їх збільшення, що сприяє розширенню інтенціонального змісту та, у свою чергу, розширює екстенціонал – збільшує сукупність денотатів, які номінуються указаною одиницею мови. Такий шлях семантичних змін на мовному рівні відносимо до процесу генералізації. Наприклад, онім *Hans* – скорочення від біблійного імені *Johannes*, із кінця XIV ст. було дуже поширеним у Німеччині. На початку наступного століття після однієї із проповідей лютеранського пастора Грегоріуса Штрігеніуса виникли заборони

про те, що хто у оселі має щонайменше одного Ганса, той дім омине блискавка і будь-яке лихо [11]. Це сприяло поширенню імені-оберегу, у результаті чого виникла низка ФО-стереотипів: *Hans im Glück* – щасливчик; *Hans Ohnesorge* – безтурботна людина. У наведених мовних знаках прослідковується семема “щасливий”.

Пізніше були зафіксовані ФО-стереотипи, які вербалізують соціальний та матеріальний стан людини: *die großen Hansen* – (розм.) поважні особи; *Hans Huckebein* – (розм.) бідлаха, сіромаха; *bei jmdm. ist / herrscht / regiert Schmalhans Küchenmeister* – у к.-н. панує бідність; *Hans von Luft wohnt da* – будинок, що розвалюється.

Розглянемо розвиток значення ФО *bei jmdm. ist Schmalhans Küchenmeister* детальніше. Вживання зазначеної ФО зафіксовано з 1663 року. Перше значення фраземи засвідчено у “Deutsches Wörterbuch” братів Якоба та Вільгельма Грім – власне “Голод” (персоніфікація). Згодом з’явилося та поширилося значення “бути голодним”. Пізніше, як зафіксував словник Борхарда, ФО розширила значення і позначала невелику кількість їжі. Словник Аделюнга подає тлумачення “убого накритий стіл”. Словник “Landessprache” (Duden) пропонує значення “мало їжі”, “погана їжа у маленькій кількості”. Варто звернути увагу на те, що із семемою “бути голодним” ФО вживається із початку XIX ст. до початку XX ст. Про це свідчать літературні джерела [8]. Із середини XVII ст. і до кінця XIX ст. вираз розширює значення. Це фіксують словник Duden (*Schmalhans* – мусити економити на харчах) та “Deutsches Wörterbuch” (заощадливий; бідний; мізерний; у когось дуже погані справи; хтось економить на дрібницях).

Отже, розвиток значення аналізованої ФО відбувався у такому порядку виникнення семем *голод* → *нестаток* → *скрутне матеріальне становище*. Оскільки перше значення і головна семема “голод” не редукується, а нові семем створюються на основі першої, то ми розуміємо такий спосіб розвитку значення як розширення без редукції головної семем.

Онім *Hans* розглядаємо як лексичний маркер автостереотипу, пов’язаного із національно-специфічним образом. Лексема *Hans* зазнає певних змін на мовному рівні. Збільшення кількості семем та розширення інтенціонального змісту смислоутворюючого компонента *Hans* відбулося також у результаті словотворчих процесів. Суфікси “-chen”, “-lein” володіють зменшувально-зневажливими відтінками значення. Поява зазначених морфем у аналізованому онімі сприяла виникненню додаткових семем значення ФО, про що свідчать такі факти мови: *Was Hänschen nicht lernt, lernt Hans nimmermehr*. – (приказка) Що не вивчив у дитинстві, мусиш вчити в старості.; *Du bist Hänseln!* – (розм.) ти що Гансик! (глузувати, кепкувати з к.-н.); *jnd. zum Hänschen haben / mit jmd. Hänschen machen* – поводитися як маленький хлопчик. Пізніше у результаті вербалізації виникла ФО *jdn. (derb) hänseln* – дражнити когось, насміхатися/ знуцатися з когось.

Як бачимо, у результаті внутрішньомовних процесів (суфіксації та відіменникової вербалізації) відбувається розвиток фразеологічного значення (розширення, яке супроводжується погіршенням).

Існують ФО, у результаті семантичного розвитку яких, головна семема у сучасному значенні відсутня. ФО *wie das fünfte Rad am Wagen sein* вперше зафіксовано у латинській збірці приказок і прислів’їв XI ст. Егберта фон Лютіха [8]. Перше значення указаної ФО – “набридати комусь” (“*Wer uns lästig ist, der ist uns das fünfte Rad am Wagen*”) зустрічається у німецькій літературі в XIII ст. Згодом “Deutsches Wörterbuch” вказує такі значення ФО – “заважати комусь”, “рухати щось у неправильному напрямку”. У словнику Борхарда знаходимо значення “бути зайвим / непотрібним”. Пізніше словник “Online-Lexikon zur diachronen Phraseologie” пропонує значення “бути тим / таким, що не має застосування” (тобто, “бути зайвим”). Потім з’являється значення “бути особою, яка не має впливу” (*als Ersatzperson vorgesehen sein*). У сучасних фразеологічних словниках знаходимо тлумачення “бути непотрібним / надмірним / небажаним”.

Як бачимо, аналіз зміни значення виявив, що розвиток семем студійованої ФО відбувається у такій послідовності: *набридати* → *заважати* → *робити щось*

неправильно → *бути зайвим* → *бути непотрібним* → *бути небажаним*. Зауважимо, що перша семема “*набридати*” повністю редукована, а подальший розвиток фразеологічної семантики свідчить про розширення значення.

Отже, розширення значення ФО-стереотипів виявлено у результаті редукції семем та у результаті їх збільшення. Розширення екстенціоналу відбувається під впливом екстралінгвальних чинників, які сприяють зміні образу, що формує стереотипне уявлення носіїв мови. Стереотип розуміємо як мовні знаки, що володіють подвійною природою. З одного боку стереотипи – це елементи етнокультури, що репрезентують національний менталітет мовців. З іншого боку – це одиниці мови, які вербалізують національно-специфічні образи. Зміна образу викликає семантичні зміни у ФО шляхом активізації потенційних сем мовного знаку. Крім мовно-позамовних поштовхів зміни значення встановлено суфіксацію та відіменникову вербалізацію як суто мовний прояв зміни семантики ФО.

Подальшими перспективами дослідження вбачаємо вивчення особливостей звуження значення ФО-стереотипів та виявлення як внутрішньомовних так і позамовних механізмів зміни значення

Література

1. Баран Я. А. Фразеологія: знакові величини.: Навчальний посібник для ВНЗ / Я. А. Баран. – Вінниця: Нова книга, 2008. – 256 с.
2. Варій М. Й. Психологія. Концепція Л. С. Виготського: теорія вищих психічних функцій [Електронний ресурс]. / М. Й. Варій. – “Центр учбової літератури”, 2007. – Режим доступу до джерела:
<http://textbooks.net.ua/content/view/5408/47/>
3. Малявін А. Семантичні зрушення значення умови як мовний засіб концептуалізації знань. Лінгвістичні студії: Збірник наукових праць [Електронний ресурс]. / А. Малявін. – Режим доступу до джерела:
<http://litmisto.org.ua/?p=8695>
4. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. (пер. з франц. Сухотина А. М.) / Ф. де Соссюр. – Париж, 1921. – 285 с.
5. Biskup M. Sprachwandel – Bedeutungswandel: empirische Studien zur Bedeutungsentwicklung der Personalkollektiva im Deutschen vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart / M. Biskup. – Dresden, 2011. – 320 S.
6. Blank A. Prinzipien des lexikalischen Bedeutungswandels am Beispiel der romanischen Sprachen / A. Blank – Tübingen: Niemeyer, 1997. – 360 с.
7. Nübling Damaris. Historische Sprachwissenschaft des Deutschen: eine Einführung in die Prinzipien des Sprachwandels / Damaris Nübling. – Tübingen, 2010. – 280 S.
8. Sprichwörter und Redewendungen im Wandel. Online-Lexikon zur diachronen Phraseologie. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела:
<http://www.oldphras.net/olui/search/>
9. Paul H. Prinzipien der Sprachgeschichte. / H. Paul– Halle, 1920. – 432 S.
10. Die Ursachen des Bedeutungswandels. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела:
<http://cleverschule.com/die-ursachen-des-bedeutungswandels>
11. Wörterbuch für Redewendungen und Redensarten. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела:
<http://www.redensarten-index.de/>
12. Wundt W. Elemente der Völkerpsychologie. Grundlinien einer psychologischen Entwicklungsgeschichte der Menschheit / W. Wundt. – Leipzig, 1912. – 523 S.